

Himmer Péter

Hegel Fenomenológiája Lukács György gondolkodásában

Ma már egyenesen közhelyszámba megy *A szellem fenomenológiájának* sokértelműségéről beszélni, ám azt, hogy a sokféle értelmezés szinte valamennyi árnyalatát megtalálhatjuk egyazon gondolkodó gondolatvilágában is, legjobban talán a lukácsi életmű illusztrálja. Tanulmányomban a második Lukács – az 1918 végén és után (szándéka szerint) Marx-követővé vált, valójában azonban a hegeli utakon is mindvégig megmaradó gondolkodó – *Fenomenológia*-reflexióit, a Hegel-műhöz való viszonyát veszem szemügyre e korszak három jelentős pontján, a *Történelem és osztálytudat*, *A fiatal Hegel* és a késői ontologizálás időszakában. E vizsgálódáshoz elegendő alapot ad – egyben a három állomás között összekötő kapocsként szolgál – Lukács gondolkodásának mindvégig jelen lévő racionalizmusa, s az összvalóságnak a ráció számára való maradéktalan feloldhatóságával kapcsolatos – ugyancsak hegeli eredetű – lukácsi feltevés.

A *Történelem és osztálytudat* kétségkívül a XX. század filozófiai irodalmának egyik gyöngyszeme, sejtelmesen ellentmondásos tanulmánygyűjtemény. Ellentmondásosságának egyik leglátványosabb síkja a klasszikus filozófiához, ezen belül elsősorban a Hegelhez való viszony. Lukács viszonya Hegelhez a *Történelem és osztálytudat*ban mindenekelőtt ambivalens viszony. Tudjuk, hogy a mű keletkezésének idején, az 1920-as évek elején a Hegel-élmény még nem régi, s ugyanígy a Marx-olvasat sem az. Értethető tehát, hogy a levert forradalmat követő megtorlás elől Bécsbe menekült gondolkodó fejében még teljességgel tisztázatlan a Hegel–Marx-viszony.¹ A műben Lukács közvetlenül, sajátjaként, s közvetve, Marxon keresztül is reflektálja Hegelt. Ahol maga szemléli Hegelt (s egyúttal Marxt is), illetve közvetlen és egyidejű viszonyban van mindkét gondolkodóval, ott túlnyomórészt pozitívan értékeli, ahol viszont Marx állásfoglalásain keresztül szemléli, ott rendre elítéli Hegelt. Saját elemzései nyomán abban látja a klasszikus filozófia legnagyobb érdemét, hogy kidolgozta a dolgok filozófiailag immár alapvető – és nem a szigorú spinozai értelemben vett – rendjét és kapcsolatát, a történelmet, s hogy az összefolyamat szubjektuma – Hegelnél legalábbis – már nem csupán a folyamat kívülálló és érintetlen szemléelője, miként a korábbi filozófiában, hanem a dualitás feloldása épp szubjektum és objektum között zajlik le. Miközben szinte ünnepli a hegeli gondolkodás vélt vagy valóságos novumait, a mű más pontján elfogadja ama marxi vádat, mely szerint Hegel *Fenomenológiájában* a szubjektum történelemcsinálása csak látszólagos, minthogy az *post festum* érkezik (Lukács kifejezése), a történelem készülésénél még nem lehet jelen. Előbb a *Fenomenológia* egyik alapelvét tekinti az azonosság-probléma egyedül helyes megoldása módszertani kulcsának – „az igazat ne csak mint szubsztanciát, hanem mint szubjektumot is fogjuk

¹ Bár Lukács már korábban (1906 körül) is ismerte mindkét gondolkodót, az újravolvasások és új megértések folyamatában csak az 1920 őszi kezdődő bécsi emigráció jelentett döntő fordulatot (lásd Lukács 1989, 48 skk.).

fel és fejezzük ki” (HEGEL 1961, 17) –, majd ennek ellenére magáévá teszi *A szent család* marxi álláspontját, miszerint Hegelnél a történelem szubjektuma csak látszólag az abszolút szellem (LUKÁCS 1971c, 255 sk., 246 sk., 232 sk.; 411, 409, 313, 451–458). Közben tehát – így Lukács olvasója előtt is – mindvégig tisztázatlan marad, miben is áll a hegeli dialektika, honnan ered, milyen kapcsolata van a történelemmel, hogyan és mennyiben vonatkozik rá.

Lukács gondolkodásában ekkor van egy folytatható Hegel, aki akár az új filozófia módszertani alapja is lehet, és van egy elvetendő – elvont – Hegel. Amennyiben Hegel folytatható, e folytatás semmiképpen nem jelentheti Hegel filozófiai meghaladását – hiszen a *Történelem és osztálytudat* egy újabb álláspontja szerint Hegel a racionalitás egyszer s mindenkorra meghaladhatatlan, abszolút csúcса –, hanem csakis az általa felmutatott azonosságpont történeti konkretizációját. Kizárólag az azonosság érzéki-történeti-gyakorlati felmutatását, közelebről a történelem eme új és korlátlanul cselekvőképes osztálya, a proletariátus tényszerűségében való felmutatását jelentheti.²

A Történelem és osztálytudat filozófiai építménye a látenszen végighúzódo kanti önteremtés-princípium, illetve a marxi aktivitás-princípium mellett egy – Lukács által jelentősen átértelmezett – hárompólusú hegeli fundamentumon nyugszik. Az első pólus – mint a totalitásszemléletet legtömörebben kifejező hegeli gondolat – az igaz az egész” tézise. Az abszolútum – emeli ki Lukács a *Fenomenológia* előszavának gondolatát – lényegileg eredmény, [...] csak a végén az, ami valójában [...] vagyis önmagává-levés.” (HEGEL 1961, 18.) Hegelnél ez a programszerű megfontolás elsődlegesen a rendszer – nincs rá jobb szó – „energiaellátását” szolgálja: biztosítja, hogy a kiindulóponton betáplált előfeltevések egyáltalán végigjárják az impozáns konstrukciót, s így a végén valóban előállhasson az eredmény, a legnagyobb fokú szétválasztottságból a helyreállott egység. Lukács interpretációjában a totalitás-elv más funkciót tölt be: először is a filozófiai kritika alapelveként funkcionál, másodsor pedig lehetővé teszi Lukács számára a megismerés befejezettségének (azonnaliségének és egyben korlátatlanságának) deklarálását. Az azonos szubjektum-objektum pozíciót betöltő proletariátus osztály-álláspontja az a pont, ahonnan láthatóvá válik a társadalom totalitása – hangoztatja a még mindig forradalmi hevületben élő gondolkodó a mű számos pontján. Lukács számára ez az elv eszköz a szubjektum-probléma megoldásában is. A hegeli szubjektum, a világszellem alkalmatlan a történelem produkálására, de alkalmatlan az egyén is, mert izolált pozíciójából nem adódhat semmiféle totalitás. A valóságos szubjektum eszerint nyilván csak olyasvalami lehet, ami már maga is totalitás, ez pedig épp a társadalmi osztály, konkrétan a proletariátus – véli Lukács ez idő tájt.

„Minden azon múlik, hogy az igazat ne csak mint szubsztanciát, hanem éppannyira mint szubjektumot is fogjuk fel, és fejezzük ki” – hangzik a hegeli fundamentum második pólusa (HEGEL 1961, 17). Ha pedig ezt az azonos szubjektum-objektumot a történelem e tényszerű alakzatában, a proletariátusban pillantjuk meg, ha a történelem ezen előrehaladott pontján, a társadalomnak a polgári fejlődés hozadékaként előállott maximális hasadásai után tétélezzük, akkor ráadásul teljesítettük ama hegeli követelést is, mely szerint ez az egység nem eredeti egység mint olyan, vagy közvetlen mint olyan”, hanem csak a megkettőzésből, és csak ez után, mint újra helyreálló azonoság” jöhet létre (uo.).

A hegeli fundamentum harmadik pólusa, az alakulás a lét igazsága, a folyamat a dolog igazsága” elv a *Történelem és osztálytudatban* egyenesen általános

² A szubjektum konkrét felmutatásának problémájáról lásd FEHÉR 1996, 55 skk.

megoldóképletként funkcionál. Ennek kapcsán figyelhető meg legvilágosabban, hogy 192 körül Lukács a hegeli *Fenomenológiát* elsősorban ontológiaként kezeli. Mindvégig létbeni előbbrevalóságról, a lét érdemlegesebb és kevésbé érdemleges formáiról beszél, végül általánosítva úgy értelmezi a hegeli elvet, hogy a történelem fejlődési tendenciáinak magasabb szintű valóság tulajdonítandó, mint a pusztá empiria tényeinek (LUKÁCS 1971c, 467).

Lukács szemszögéből az 1920-as években bekövetkező változások lényege a háborús-forradalmi átalakulás lassulása és az új helyzet stabilizálódása. A világ (proletariátus által történő) azonnali megválthatóságához fűződő remények szertefoszlanak, Lukács gondolkodói horizontjáról pedig – ezzel párhuzamosan – fokozatosan kiszorul a marxi aktivitás-princípium. A világ lassanként már nem mint megváltoztatandó, hanem elsősorban mint megértendő-megmagyarázandó közeg jelentkezik számára.

Az új helyzetben Hegel jóval valóságközelibbnek tűnik Lukács számára, mint ahogyan a *Történelem és osztálytudat*ban ábrázolta. E valóságközeliség abban áll – mondja most már Lukács –, hogy a hegeli kategóriák logikai-metodikai egymásra következésükben erősen függenek a valóságos fejlődés egymásutániságától. Értelemszerűen átértékelődik a *Történelem és osztálytudat* Hegel-kritikájának döntő eleme, amely a logika és a történelem divergálását, majd hegeli újraegyesítésük során „egymást megérőszakolásukat” vetette Hegel szemére. Hegel útja egészen a jelenrel való megbékélésig a legmélyebb módszertani következetességgel feltárt történelmi dialektika – hangzik az új álláspont (LUKÁCS 1971b, 472–499 és szórta). Átértékelődik Lukács szemében a *Fenomenológia* megbékélés” motívuma is. Ez a megbékélés, azaz magának a dialektikus-történelmi mozgásnak a jelenkorban való leállítása – véli most már – voltaképpen nem is olyan nagy tévedés, sőt, ez is éppen bizonyos módszertani következetesség jele Hegelnél. Amennyiben ő [Hegel] a legkisebb mértékben sem hajlandó a logika kategóriáit a történelemtől elszakítani és a jövő felé (jogosulatlanul) előrevelíteni, úgy ez (mintegy ellentételként) tökéletesen érvényessé teszi ugyanezt a logikát a jelen megértésére. S Lukács számára 1926–1930 körül ez a legfontosabb feladat. Nem véletlen, hogy éppen a Moses Hessről szóló recenzióban (1926) fedezi fel és idézi először egyetértően Hegelnek *A jogfilozófia alapvonalai*ból származó középonti megfontolását: a filozófia feladata, hogy megértse azt, ami van, mert ami van, az az ész” (idézi LUKÁCS 1971b, 500 sk.). A jövő – vagy legalábbis a jövő halvány tendenciáinak – prognosztizálhatósága ugyancsak felmerül valamelyest ez idő tájt is, de ez ügyben, miként Hegel, Lukács sem mozdul előbbre, hiszen a *Fenomenológia* – és egyáltalán ez a hegeli pillantás a történelemre, közelebről az ily módon a történelem sajátjaként előállott dialektika – éppen csak arra van képesítve, hogy a jelenig (és legfeljebb a jelenig) ragadja meg a lét döntő folyamatait. Lukács számára egyre világosabbá válik a történelmi megismerés post festum-szerűsége. Ez a meggyőződés az *Ontológiáig* csak erősödni fog, ott pedig majd (legalábbis a „Prolegomena”-ban) magától értetődő alaptézisként köszön vissza.

Visszaemlékezéseinek tanúsága szerint Lukács az 1930-as évek elején, moszkvai emigrációja idején tanulmányozta először a *Gazdasági-filozófiai kéziratokat*, amely – úgy mond – végleg tisztázta előtte a Hegel–Marx-viszonyt, s az alapokig lerombolta a *Történelem és osztálytudat* hegelianus filozófiai építményét (LUKÁCS 1971a, 732). Tartahatatlanná vált az azonos szubjektum-objektum itt és most” koncepciója, ama bizonyos történelmi konkretizáció, a hozzárendelt tudat” (zugerechnetes Bewusstsein) elmélete, s problematikussá lett a történelem szubjektuma közelebbi mibenlétének kérdése is,

hiszen a *Kéziratokban* olvasott marxi figyelmeztetések legtöbbje még csak nem is értelmezhető Lukács eddigi fogalmi sémájában. Akkor hát kicsoda is voltaképpen Hegel?

Különösnek, illogikusnak tűnhet, hogy Lukács újra ezt a kérdést teszi fel. E ponton ugyanis több „logikus” lépés is lehetséges és várható volna részéről, így például a hegei dialektika radikális reformja (amelyre egyébként már a *Történelem és osztálytudat* előszavában ígéretet tett), vagy éppen a dialektika hegei formájával mint reformálhatatlannal történő szakítás – ám ezek helyett egy az eddiginél jóval elmélyültebb „odaforulás” következik be. Lukács szemében Hegel ekkor még mindig a fiatal Hegellel, a *Fenomenológia* Hegelével azonos, ám – szemben a *Történelem és osztálytudat* spon-tán reflexióival – most úgy látja: Hegel átfogó és rendszeres vizsgálatára van szükség; a rendszeresség pedig ekkor még mindig a történelmi perspektívával azonos. Ha Hegel *Fenomenológia*-beli kompozíciós alapelve – miszerint az eredmény nem önma-gában, hanem csak a hozzávezető úttal együtt az, ami – ily föltűnően harmonizál a fia-tal Marx saját, általános szemléletét rögzítő tézisével – „csak egyetlenegy tudományt ismerünk, a történelem tudományát” (MARX–ENGELS 1974, 23) –, akkor ez az elv nyilvánvalóan alkalmazható magára Hegelre; így a *Fenomenológiát* mint eredményt kell megértenünk, ezért vele együtt végig kell járnunk az odavezető utat.

Az e megfontolás nyomán létrejött *A fiatal Hegel* című kötet kétségkívül Lukács szemléleti fordulatainak centrális dokumentuma. Lukács most nem is titkolja, hogy igenis Marxon keresztül olvassa, mert így akarja olvasni Hegelt. A Moses Hessről írt recenzió végpontján bukkan föl a marxi ihletésű gondolat: a dialektika és a történelem talán nem is közvetlenül kapcsolódnak egymáshoz, hanem közjük ékelődik, s így átjárást biztosító láncszemként funkcionál az ökonómia szférája. Ennek megfelelően a kötet „A dialektika és az ökonómia összefüggéseiről” alcímet viseli, s Lukács e megfontolások nyomán olvassa most már Hegel fejére immanens kritikájának vádpontjait, melyek legtöbbje a *Történelem és osztálytudatra* is áll. Néhol egyenesen az az olvasó érzése, hogy Lukács valójában nem is Hegellel polemizál, hanem – rajta keresztül – saját korábbi szintézisével: hogy a természetnek Hegelnél nincs valóságos története, magán a természetben belül sincs szó fejlődéstörténetről, s eltűnik a természet és a társadalom valóságos kölcsönhatása is; hogy Hegelnél az időbeni lefolyás csupán a szűkebb értelemben vett történelem, az emberi társadalom történetének velejárója, ahol viszont megjelenik a történelem mint valóságos történelem, ott csaknem teljesen eltűnik a természet minden problémája; végül pedig, hogy a hegei szellem mozgása a történelem önmegszüntetésébe torkollik, amennyiben a történelem előbb lejátszódik, mint a valóságos történelem, ám igazi teljességét mégis csak útjának végén, az utólagos, retrospektív önmegértésben éri el (LUKÁCS 1976a, 539–546).

Ezzel azonban kritikus ponthoz érkeztünk, hiszen *A fiatal Hegel* lapjain – magasabb szinten és világosabban, mint 1923-ban – a *Történelem és osztálytudat* ambivalenciája ismétlődik meg. E monumentális Hegel-ábrázolás éles határvonallal két, gondolatilag inkoherens és teljességgel összemérhetetlen részre oszlik (LUKÁCS 1976a, 546; LUKÁCS 1976b, 699). Az első rész több száz oldalán Lukács saját Hegel-elemzését és saját, immanens Hegel-kritikáját olvashatjuk. E kritika, jóllehet elmélyült és alapos, egyes pontjain (ennek ellentmondóan) már-már a Hegellel való azonosulásba fordul át, néhol pedig egyenesen euforikus Hegel-ünnepléssé változik, kiváltképp „A szellem fenomenológiája felépítésének vázlata” című fejezetben. A kötet utolsó húszegynéhány oldalán ugyanakkor egy ettől alapvetően eltérő, Marxon keresztül fölfedett, a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* marxi álláspontjainak bevonásával felépített kritikát találunk, amely Lukács részéről

láthatóan nem filozófiai megfontolások következménye, s így tartalma összefüggésbe sem hozható az előzőekkel. Az pedig, hogy a korábban már tisztázott Hegel-képre (függetlenül attól, mennyire helyes is az) miért vetíti rá Lukács a marxi álláspontot, aligha magyarázható a filozófiai megfontolások mezején; itt ismét inkább egy ideológiai mozzanatról, egy előzetes ideológiai-politikai állásfoglalás filozófiai következményéről lehet szó.

A Hegelhez való viszonyulást illetően *A fiatal Hegel* mindezek ellenére fordulópontot jelent a késői lukácsi szemlélet filozófiai előzményeinek alakulása szempontjából. Lukács itt véglegesen rögzíti, hogy a *Fenomenológiában* alkalmazott hegeli módszer lényege a történelmi folyamat és a logikai fejlődés fonalának mély módszertani következetességgel történő, állandó egyesítése és elválasztása. Azonosul Hegel saját, a *Fenomenológia* identifikálására vonatkozó álláspontjával, amennyiben [Lukács] számára a *Fenomenológia* itt válik az egyéni tudat létrájává a tudáshoz vezető grandiózus úton. Miután nagyrészt magáévá teszi a *Fenomenológia* így értelmezett legmélyebb kompozíciós elvét is, még ugyanitt megkezdődik elfordulása a fiatal Hegeltől, s egyben közeledése az érett Hegelhez. Az *Ontológia* távlatára felé haladva lassan világossá válik, hogy a *Fenomenológia* mégsem a valóság objektív fejlődéstörténete, s így gondolkodásában az ontológiai szemlélet térnyerésével párhuzamosan folyik a *Fenomenológia* ismeretelméletté degradálódása. Ez egyben az *Enciklopédia* iránti érdeklődésével párosul, ami – Lukács számára most megint úgy tűnik – ténylegesen a valóság objektív fejlődéstörténete (LUKÁCS 1976a, 469 skk.).³

Az 1940-es évek második felében, a Kelet és a Nyugat szétválásával teremtődött új helyzetben Lukács Hegel-képe átmenetileg erős, ideologikus-propagandisztikus felhanggal terhelődik: a *Fenomenológia* ekkor mindenekelőtt mint „a polgári társadalom lezárultságának tükré” áll előttünk. „Az emberi szubjektum fejlődéstörténetét [...] a nagy francia forradalomig és az abból kinövő polgári társadalomig írja le a *Phenomenologie des Geistes*” – állítja Lukács 1946-ban *A polgári filozófia válsága* című, erősen propagandisztikus beállítottságú kötetében (LUKÁCS 1949, 23).

Nem így *Az ész trónfosztásában*, amely ugyancsak ezekben az években keletkezett. E műben Lukács – az általa irracionalistának nevezett filozófiák bírálatahoz fundamentumot keresve – ismét nyíltan azonosul Hegelnek az összvalóság ésszerűségét, illetve az ész történelmi megvalósulását deklaráló tézisével, ám éppen fordítva: Hegel korántsem a lezárultság tükré, s Lukács itt a fiatal Hegel energikusan előre, a jövőbe mutató perspektívájáról” beszél (LUKÁCS 1954, 150). A hegeli tézis – mint tudjuk – minden elfogulatlan tudat és a filozófia kiindulópontjaként rögzíti (HEGEL 1983, 20):

„Ami ésszerű, az valóságos
S ami valóságos, az ésszerű.”

E hely tűnik a legalkalmasabbnak arra, hogy – legalább a hegeli *Fenomenológia* vonatkozásában – vessünk egy pillantást a Lukács gondolkodói életpályáján végighúzódo racionalizmus-irracionizmus problémára.⁴

³ Amiről itt szó van, az elsősorban lukácsi értelemben véve nevezhető degradálódásnak, hiszen az ismeretelmélet mint elkülönült vagy akár csak relatíve elkülönült elmélet már a *Történelem és osztálytudat* időszakában sem létezett Lukács gondolkodásában, a késői ontologizáló szemlélet pedig már a rá vonatkozó kérdést is értelmetlennek fogja nyilvánítani.

⁴ Az eddigiekről bővebben lásd korábbi tanulmányomat (HIMMER 1996).

Lukács – heidelbergi gondolkodói korszakát maga mögött hagyva – a *Történelem és osztálytudat*ban tette le voksát a dialektikus-racionalista valóság szemlélet mellett. Ebben az állásfoglalásban a „dialektika” terminus lényegében a hegeli dialektikára támaszkodó, de annak „idealista korlátaitól” megtisztított, ugyanakkor Lukács részéről közelebből nem tematizált gondolkodói magatartást jelöli. A *Történelem és osztálytudat* programja a valóság társadalmi történésként való felfogása, ott a dialektika közvetlenül a történelemhez rendelődött hozzá, közelebből a történelem színpadán éppen megjelenő forradalmi cselekvéshez kapcsolódott. A „racionalizmus” terminus itt – minthogy a Descartes-tól a felvilágosodáson keresztül a neokantianizmusig húzó-dó, s Lukács szerint szükségképpen antinómiákhoz vezető elvont, újkori racionalizmust jelöli – legfőképpen negatív értékhangsúlyokkal fordul elő. A történelemmel ekkor még meghitt kapcsolatban élő Lukács szemében itt éppen a hegeli–marxi dialektikus módszer, illetve az ennek talaján ébredő magasabb rendű racionalitás (amelynek tehát az iménti értelemben vett elvont racionalizmus körén kívül kell esnie), ez a történelmileg radikálisan új és eredeti világlátás hivatott megteremteni az absztrakt-formális racionalizmuson való felülemelkedés lehetőségét. (Az irracionalizmus fogalma, noha a *Történelem és osztálytudat* tematikai körében még nem számít fogalmi centrumnak, e gondolkodásban a számunkra csakis „adott”, így a megismerés számára áthatolhatatlan, avagy – a *Történelem és osztálytudat* terminológiájánál maradván – racionalizálhatatlan valóságszférát jelöli. Ez a szféra – épp a már mondottak értelmében – csak az újkori, elvont racionalizmus számára létezik mint racionalizálhatatlan, s ezen túlmenően is csak akkor, ha ez az elvont racionalizmus – Lukács szerint persze jogosulatlanul – az egész lét megismerésének igényével lépne fel. Nem létezik ez a dilemma a Lukács által itt képviselt ama „magasabb rendű” racionalitás számára sem, amely – a hegeli totalitás-elvre, valamint a hegeli–marxi dialektikára támaszkodván – eleve túllendül ezen a „rossz racionalizmuson”).

A *Történelem és osztálytudat* szerzője – végtére is – a valósághoz való, megismerő szándékú emberi viszonyulásnak (a „tudásra jutásnak”) két, egymással nem érintkező útját vázolja fel. Az első, kétségkívül grandiózus út a polgári gondolkodás útja, ami tartalmilag voltaképpen az újkori filozófia rendszeralkotó törekvéseinek sora: Descartes és Spinoza körül veszi kezdetét, majd a racionalizmus abszolút csúcsaként identifikált Hegellel zárul (LUKÁCS 1971c, 369, 52. lj.; 405, 93. lj.). Ezen út korábbi szakasza tudomást sem vett a számára mindig csak „adott”-ként, „anyag”-ként, s így végső soron racionalizálhatatlanként megmaradó valóságszféráról. E kora újkori gondolkodás úgy alkotta meg a maga rendszereit, mintha nem is létezne az irracionalitás, véglegesnek, zártnak és mindenre alkalmazhatónak tekintette a racionalitás építményét (LUKÁCS 1971c, 370 sk.). A későbbi szakasz, a Kanttal kezdődő klasszikus filozófia már nem tekintette nemlétezőnek az addig áthatolhatatlan szférát, s nem is akarta eltüntetni az értelem látványos eredményei mögött (uo.). Ellenkezőleg: körülbelül Kant transzcendentális dialektikájával kezdődően tudomást vett róla, ám maga Kant ezután mégis épp a totalitás felfoghatóságának mindenkori részlegességét rögzítette a „mágnalvó dolog” terminusában. Fichténél, s még inkább Hegelnél áthangsúlyozódott a képlet: az ő rendszereikben a gondolkodás már nem valami a szubjektumtól idegen, csupán „adott”, befogandó valóságra tekint, hanem eleve a szubjektum és az objektum egységéből indul ki, s így – ahogy általában minden kettősséggel – csak mint az egység sajátos és átmeneti esetével kell megküzdenie – mondja Lukács. Hegelnél bekövetkezik továbbá az a döntő módszertani előrelépés is, ami Lukács szemében a racionalizmus abszolút

csúcává emeli őt: a valóságos történeti folyamatot választja a problémák megoldhatóságának módszertani helyéül, s ezzel együtt – kilépve a merev és dogmatikus fogalmi világból – megteremti a fogalmi világ dialektikáját. Érthető – s ez egyben a korábbi gondolkodás valaha is elérhető csúcspontja –, hogy a dinamikus-dialektikus változó fogalmak szférájában Hegel számára a valóság a maga legmagasabb fokú eleveenségében jelenik meg – mondja Lukács (LUKÁCS 1971c, 412; 409, 97. lj. skk.).

A *Történelem és osztálytudat* Lukácsának gondolkodásmódja teljességgel eltér az eddiektől. Az olvasó számára a korábbi és a lukácsi racionalizmus között csupán a hegeli elemek, támasztékok teremtenek némi kapcsolatot. Lukács úgy látja: ténylegesen saját módszere – amely a korábbi értelemben egyáltalán nem racionalizmus, ám amelynek számára az igazság mégis mindmostanáig fenntartott – valahol „Hegelen túl” kezdődik el. Hegelen túl, abban az értelemben, ahogyan Hegelt, „a racionalizmus abszolút csúcását” mégis meg lehet haladni: az azonos szubjektum-objektumnak, a filozófia teoretikus eredményének a történelemben való belevetése, avagy épp az empirikus történelemből való származtatása értelmében; röviden – a történeti konkretizáció értelmében. Ezzel együtt persze nagyon is Hegelen innen, hiszen Lukács sem 1919–1923 körüli gondolkodásában, sem később, egyetlen pillanatra sem engedi el a legstabilabb hegeli kapaszkodókat, mindvégig az általuk kijelölt körön belül marad. Az a tény pedig, hogy Lukács eme történeti konkretizálást előbb „hegeli–marxi eredetű gondolkodói módszerre” avatja, majd e sajátos módszert (már a *Történelem és osztálytudat*-ban) a tárggyal együtt filozófiai mítosszá emeli, s ezzel a valóságos racionalitás szféráján kívül helyezi el (bizonyos értelemben „törvényen kívülivé” teszi), érthetőbbé teszi számunkra a késői ontologizálás radikális módszerellenességét.

Az ész trónfosztásának időszakára Lukács gondolkodásában már nem volt kérdéses ama hegeli sarkétel abszolút érvényessége, mely szerint a történelem előmozgása lényegileg az ész önkifejlése, s ilyenformán történelem és ráció egymásra vonatkoztatottak. Ennek következménye, hogy Lukács úgy véli: egyaránt az irracionális fogalomkörébe sorolandó a történelemmel, a haladással való szembenállás mint lehetséges emberi viszonyulásmód (amely egyben az ésszel való szembenállás is, „állásfoglalás az ész ellen”), illetve az ész korlátlanságát bármely alapról megkérdőjelező gondolkodásmód (például az emberi megismerés során jelentkező problémák és átmeneti megoldatlanságok végső megoldhatatlanságként való ábrázolása). Míg a *Történelem és osztálytudat* irracionális-fogalma csupán a létet két különböző módon szellemileg feldolgozni, befogadni, megismerni szándékozó emberi viszonyulásmódra korlátozódott (azaz az irracionális csakis ismeretelméleti státusszal bírt), Az ész trónfosztásában világosan érzékelhető Lukács részéről a hegeli posztulátum kétsíkú értelmezése, amennyiben az ismeretelméleti metszet mellett itt irracionálisnak minősül az ész önkifejlését realizáló történelem fő vonalával, a haladással való szembenállás is, ami az előbbinél tevőlegesebb-gyakorlatiasabb emberi viszonyulásmód, tehát cselekvés is.

A szemlélet kérdése, amely 1918–23-ban még oly fontosnak, egyenesen vízválasztónak számított, az *Ontológiában* már nem érdemel külön elemzést, sőt még egy odavetett megjegyzésre sem érdemes. A Marx módszerét elemző fejezetrész már nem „a módszer”, „a szemlélet” kérdését veti fel, hanem csak egy konkrét módszert tárgyal, így nem is mozoghat olyan általánosságban, ahogyan hajdan a *Történelem és osztálytudat*-ban. A hiány pedig korántsem azért feltűnő, mintha az idős gondolkodó bármiféle értelemben is felmondta volna a racionális valósághoz való racionális viszonyulás-

mód hegeli eredetű feltevést; épp ellenkezőleg: Hegel gondolata oly magától értetődő axiómává szilárdult az évtizedek során, hogy immár feleslegesnek látszik indokolni. E spontán-őseredeti racionalizmus azonban súlyos következményekkel jár: az olvasó előtt tárgyalás híján nem csak a „helyes ontológiai szemléletmód” kategóriája marad tisztázatlan, de mindvégig kívülről, beavatatlanul kénytelen szemlélni Lukács kiépülő grandiózus filozófiai rendszerét. Lukács szinte szándékosan rejtegeti valódi gondolkodói módszerét, s ezzel nem csak az együttgondolkodás, hanem az ellenőrzés lehetőségétől is megfosztja olvasóját. (Ha jól meggondoljuk, az *Ontológia* immanens kritikája az utókor részéről tulajdonképpen eleve kudarcra ítélt, ésszerűtlen vállalkozás lenne.) S túl azon, hogy egy ilyen radikálisan újszerű gondolati építmény (feltehetően) radikálisan új gondolkodói módszere nem vethető alá semmiféle következetes gondolati megmértetésnek, e módszer tárgyilag is hiányzik a kései, ontologizáló filozófiai rendszerből. Abban az értelemben is felvethetjük ezt a hiányt, ahogyan számos XX. századi gondolkodó: bár a filozofálás tárgya mellett fenntartja a gondolkodás külön, vagy relatíve külön módszerét, ám azután nagyon is tárgyi rendszerének részévé avatja azt. A módszer hiánya olyasféle értelemben is érzékelhető, mint a Lukács számára hajdan kiindulópontot jelentő hegeli *Fenomenológiában*, ahol a gondolkodás tárgya egyben a gondolkodás módszereként is szolgált.

„Szemlélet”, „módszer”, „racionalizmus” és „irracionalizmus” tehát nem középponti terminusok az *Ontológiában*; az irracionális kategóriája is csupán annyiban van jelen a késői gondolkodás közegében, amennyiben Lukács számára a filozófiai kritika eszközeként szóba jöhet. A késői mű a II. világháborút követően kialakult világhelyzetben a Nyugathoz kapcsolódó társadalmi formációt, a kapitalizmust az „egyetemes manipuláció” világaként ábrázolja, ami mint ilyen, már maga is irracionális világ, s erre csak ráakodik az irracionális tárgy irracionális tükrözése (LUKÁCS 1976b I, 74, 80, 110). Számunkra ebben az az újdonság, hogy az irracionálisnak (az ismeretelméleti és cselekvésbeli vonatkozásán túl) immáron mégiscsak van egy valóságbeli vonatkozása is, azaz adott egy valóságsszféra, amelyre (noha nem eredendően, hanem csak az emberi manipuláció következményeként) mégis illik az „irracionalis” jelző. Akik pedig igyekeznek ezt gondolatilag megragadni – Heidegger, Wittgenstein, Sartre, illetve a neopozitivizmus –, eleve úgy kerülnek látóterünkbe, mint akik „tisztán módszertani manipulációs kategóriáik” segítségével irracionális módon tükrözik ezt az irracionális világot, s ilyenformán gondolati ürességbe vezetik olvasóikat (LUKÁCS 1976b I, 110, 73).

Visszatérve a *Fenomenológia* lukácsi reflektálásának áttekintéséhez, az *Ontológia* különböző gondolati síkjain keletkezett Hegel-kritikák immáron egybehangzóan erősítik Lukácsnak azt a *fiatal Hegel*-beli sejtését, mely szerint a *Fenomenológia* nem a valóság objektív fejlődéstörténete; ám azt illetően, hogy akkor micsoda, eltérések mutatkoznak, és ezek az eltérések jelzésértékűek számunkra. Lukács a „Történeti fejezetek”-ben – ahol Hegel ellentmondásos dialektikáját ismét (mint a *fiatal Hegel*-ben) történetileg, a hozzá vezető úttal együtt elemzi, és most már Hegel módszertanával részben azonosulva, eredményként fogja fel – maga is ingadozik, fenntartsa-e korábbi álláspontját, amely a *Fenomenológiát* az egyéni tudat nembelivé-fejlődéséről szóló tanként jelölte meg, avagy Hegel művét inkább mint a tökéletes, abszolút megismerésről szóló tant azonosítsa. Ahogyan Hegel „megbékél a valósággal”, ő megbékél Hegellel – legalábbis néhány döntő vonatkozásban. Csaknem felmenti Hegelt a *Történelem és osztálytudatban* maga állította, immáron fél évszázados vádak alól. A történelem végével” kap-

csolatos saját korábbi kritikáit már csak „lényegileg jogosult”-nak nevezi, másutt pedig egyenesen elítéli, mondván: Hegel ezt a végpont-jelleget nyilván nem fogta fel (képtelenül) szó szerint, nem gondolt a történelem merev befejeződésére. Ha pedig Lukács ilyen megértő Hegellel, akkor két eset lehetséges: vagy tartalmilag ért egyet vele, vagy időközben irrelevánssá vált számára maga a kérdés. A kései Lukács ugyan nem illethető explicite a történelem megállításának vádjával, ám kétségbevonhatatlan, hogy a hegeli módszertan alapelvei (köztük az is, hogy a történeti megismerés jogosítványa legfeljebb a jelenig terjedhet) az idős Lukácsnál is ott munkálnak a közvetlen háttérben. A valóság forradalmi átalakításának 1919-es programja már messze esik az *Ontológián* munkálkodó Lukács gondolkodásától. Érdekes párhuzam: ahogyan Hegelnél a *Fenomenológia* robusztus progresszió-principiuma a Szent Szövetség időszakára felcserélődött az Univerzum átfogásának és rendszerezésének igényével, úgy az 1960-as években már Lukácsnál is inkább a valóság megértése, rendszerezése lesz a feladat. Egy végső soron egységes (egyébként nagyon differenciált, rétegezett) alapvetés megalkotása a feladat – legalábbis az eredeti tervek szerint. Ha pedig – ez a második alternatíva, s ez a tendencia is jelen van az *Ontológiában* – Hegel *Fenomenológiája* nem lenne más, mint az abszolút megismerésről szóló tanítás, akkor tartalma ezért irreleváns. (Mint említettem, az ismeretelmélet mint külön tudomány már 1920-ban sem volt jelen Lukács gondolkodásában, az *Ontológia* pedig már az erre vonatkozó kérdésfeltevést is értelmetlennek nyilvánítja [LUKÁCS 1976b III, 346 skk.]

Lukács „Prolegomena”-beli fogalmi hálójában a lét maradéktalanul történetivé válik, olyannyira, hogy a „történeti” egyenesen azonosul a „létszerűvel”, míg a „logikai” a „nem-létszerűvel”. Így történik ez másutt is: a „Történeti fejezetek”-ben például „létrejövés és elmúlás valódi törvényszerűségei” állnak szemben a logikaiakkal (LUKÁCS 1976b I, 223); mintha a logikaiak nem lennének valódiak. Hegel pedig úgy jelenik meg ebben az alapképletben, mint aki a lét logikailag kiűrtett fogalmából gondolatilag akarja kifejleszteni a valóságos létet – ami persze lehetetlen. Megtévesztő – mondja Lukács –, hogy ugyanez lehetséges fordítva: az eredendően összes meghatározásait (így logikai összefüggéseit is) tartalmazó létből gondolati-logikai műveletekkel igenis el lehet jutni egy, a meghatározásait immáron nélkülöző lét fogalmához, de már csak a fogalmához, mert az effajta tiszta létfogalomból a valóságba visszavezető út viszont zárva van. Hegel abban téved tehát, hogy mégis ezt véli megvalósíthatónak. Ám vegyük észre: amennyiben e lukácsi kritikai mozzanat egyáltalán érvényes, úgy inkább az *Enciklopédia* Hegelére érvényes, mint a *Fenomenológia* szerzőjére (LUKÁCS 1976b III, 130).

Lukács a felszínen kétségkívül elfordul Hegeltől, amennyiben az *Ontológia* szakít a korábbi, a *Történelem és osztálytudat*ban kidolgozott, s *A fiatal Hegel*ben fenntartott „jó Hegel – rossz Hegel” koncepcióval. Az *Ontológia* Lukácsa szerint Hegel rendszere szorosan zárt egészként lehetetlenné tesz bárminemű kettéválasztást, a módszertanilag gyümölcsöztethető Hegel pedig immár – úgy tűnik – egész egyszerűen hiányzik. Hegel módszere egészében is, részleteiben is kudarc – véli Lukács –, mert ontológiája két, egyaránt hamis pilléren nyugszik. Az első a logikára „ráültetett”, a logikába kényszerített, s ezért eltorzított történelem; hiszen Hegelt már az a törekvése is antinómiákhoz vezet, hogy a valóságos történelem valóságos menetét egy bizonyos logika törvényszerű lépéseinek feleltesse meg. A látványosabb antinómia azonban a logika kettős funkciójából adódik. Nála ugyanis a logika ismeretelmélet, s egyben ontológiailag aktív tényező, így pedig az ismeretelméleti szempontok átcsúsznak az ontológia területére is. Ám Lukács szerint hamis a hegeli ontológia másik pillére is, az azonos

szubjektum-objektum filozófiai mítosza. Hegel „logizál”, amennyiben nála lényegileg az azonosság megteremtésének módja is logikai megalapozottságú (LUKÁCS 1976b I, 204. sk.). Vegyük észre: Lukács szemében Hegel éppen úgy tolódik a „logizálás” irányába, ahogyan ő maga tolódik az ontologizálás felé.

Láttuk, hogy a *Fenomenológia* az idős Lukács gondolkodásában szinte tévedés-sé, vagy legfeljebb Hegel ismeretelméletévé degradálódott. Most tegyük hozzá: ez a Hegeltől (s ezen belül a *Fenomenológiától*) való elfordulás mégis legfeljebb csupán formális. Az idős Lukács gondolkodásának mélyrétegeibe oly kitörölhetetlenül beépültek a hegeli módszertan legdöntőbb elemei, hogy miközben a kritika, a verbalitás szintjén kategorikusan elutasítja Hegelt, épp konstrukciójának lényegi módszertani elvei tekintetében bizonyul hűséges követőjének. Jól illusztrálja ezt az *Ontológia* néhány szembeálló ismérve.

Először is: az *Ontológia* mindkét gondolati síkján uralkodó szemléleti alapállás a szigorú retrospektivitás. (Természetesen egyszer a logikai egymásra következős, az „ontológiai elsőbbség” dimenziójában, másszor a valóságos történeti idő síkján.) E letisztult retrospektivitás egyetlen – itt szóban forgó – Marx-műnek sem alapszemlélete, ugyanakkor látványosan jellemzi a *Fenomenológiát*, míg az *Enciklopédiát* kevésbé. Hegeli eredete aligha vonható kétségbe, s ha Lukácsnak az ezzel együtt járó legnagyobb buktatót, a „történelem vége” koncepció felvállalását sikerül is kikerülnie, a post festum megismerés állítását már nem, sőt nyíltan posztulálja is azt, szinte minden hegeli velejárójával együtt. Másodszor: a „Prolegomená”-ban felrajzolt valóság-felfogás – a történeti világ olyatén felépítése, hogy az a történeti genezisen túl egyben a logikai egymásraépülés rendje is legyen – módszertani értelemben igen közel áll a *Fenomenológia* felfogásához. Harmadszor: ugyancsak a „Prolegomená”-ban található a társadalomtörténetnek egy olyan típusú ábrázolása, amelynek lényege az individuumnak a neméhez mért mindenkori viszonyában, az egyesnek az általánossal való kapcsolatában keresendő, s végső tartalmát tekintve „történeti emberré válás”-ként, „szubjektummá válás”-ként, közben pedig „e szubjektum tudáshoz jutásának útja”-ként ragadható meg – nos, e koncepciónak a *Fenomenológiával* való mély és bensőséges kapcsolatát alkalmasint nem szükséges bizonyítanunk.

IRODALOM

- FEHER M. István 1996. A klasszikus német filozófia a „Történelem és osztálytudat”-ban. *Világosság* 2, 46–58.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich 1961. *A szellem fenomenológiája*. Budapest: Akadémiai.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich 1983. *A jogfilozófia alapvonalai*. Budapest: Akadémiai.
- HIMMER Péter 1996. A késői Lukács szemléletének kialakulásához. *Magyar Filozófiai Szemle* 4–6, 339–360.
- LUKÁCS György 1949. *A polgári filozófia válsága*. Budapest: Hungária.
- LUKÁCS György 1954. *Az ész trónfosztása*. Budapest: Magvető.
- LUKÁCS György 1971a. Marxista fejlődésem. In *Történelem és osztálytudat*. Budapest: Magvető.
- LUKÁCS György 1971b. Moses Hess és az idealista dialektika problémái. In *Utam Marxhoz*. I. Budapest: Magvető.
- LUKÁCS György 1971c. *Történelem és osztálytudat*. Budapest: Magvető.
- LUKÁCS György 1976a. *A fiatal Hegel*. Budapest: Kossuth – Akadémiai.
- LUKÁCS György 1976b. *A társadalmi lét ontológiájáról*. I–III. Budapest: Magvető.
- LUKÁCS György 1989. *Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon*. Budapest: Magvető.
- MARX, Karl – ENGELS, Friedrich 1974. *A német ideológia*. Budapest: Magyar Helikon.